

1844-1845 YILLARINDA ESKİŞEHİR'İN MAHALLE VE KÖYLERİNİN NÜFUSUNA DAİR BAZI BİLGİLER

SOME INFORMATION ABOUT THE POPULATION IN THE NEIGHBORHOODS AND VILLAGES OF ESKİSEHIR IN 1844-1845

Dr. Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla / TÜRKİYE,
ORCID: 0000-0001-0459-1016

ÖZET

Bu çalışmada, XIX. yüzyıl ortalarında Hüdavendigar Eyaleti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığı'na bağlı olan Eskişehir Kazası'nın, 1844-1845 yıllarına ait nüfus verilerinin ortaya konulmasına çalışılmıştır. Çalışmanın ana kaynağını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri (ML. VRD. TMT. d.) tasnifi içerisinde yer alan ve H. 1260-1261/M. 1844-1845 yıllarında kaydı tutulan Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri oluşturmaktadır. 5 mahalleye ve 26 köye ait olmak üzere toplam 31 adet temettuât defteri incelenmiştir. Bu defterlerin toplam sayfa sayısı ise 854'tür. Defterlerde nüfus verileri, hane reisinin adı, lakabı, eşkâli, aile adı ve meslekî durumu gibi sosyal yapıya dair bilgilerin yanı sıra hane sahiplerinin arazisi, emlakı, hayvanâtı gibi ekonomik yapıya dair bilgiler de mevcuttur. Çalışma kapsamında, Eskişehir Kazası'nın mahalle ve köylerine ait temettuât defterleri incelenerek hane sayıları tespit edilmiş ve tahmini nüfus verileri ortaya konulmuştur. Böylece XIX. yüzyıl ortalarında Eskişehir'in nüfusuna dair bir fikir oluşması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Eskişehir Kazası, Temettuât Defterleri, Mahalle ve Köyler, Nüfus

ABSTRACT

In this study, it was tried to reveal the population data for between the years 1844-1845 of Eskişehir township, which was connected to the district Governorate of Bilecik in the Province of Hüdavendigar in the middle of the 19th century. The main source of the study is Temettuât Registers which are recorded between 1844-1845 in Eskişehir township. In classification of the Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA), Eskişehir Temettuât Registers are located in the Ministry of Finance, the Revenues Accounting, the Temettuât Registers (ML. VRD. TMT. d.). A total of 31 temettuât registers which were belonging to 5 neighborhoods and 26 villages were examined. The total number of pages in these registers is 854. In the books contain information on the social structure such as population data, the name of the head of the household, the nickname, the family name and the occupational status, as well as information on the economic structure of the households such as land, property, and livestock. Within the scope of the study, the number of households in the neighborhoods and villages of Eskişehir township is given and estimated population data are presented. Thus, it was aimed to have an idea about the population of Eskişehir in the middle of the 19th century.

Keywords: Ottoman State, Eskişehir Township, Temettuât Registers, Neighborhoods and Villages, Population

1. GİRİŞ

Devletler, hâkim oldukları yerlerdeki askeri ve ekonomik durumun tespiti için sayımlar yapmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti de, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini kontrol ve vergi miktarının tayin ve tespiti için XV. yüzyıldan itibaren çeşitli aralıklarla tahrir yani sayımlar yapmış ve mali kaynaklarını yakından takip etmiştir.¹ Memleketin sayımına verilen önem, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın

¹ Detaylı bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *TALİD*, 1/1,(2003), ss. 267-286; Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defteri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, İstanbul 1940, s. 29-59.

sadrazamlığı döneminde (1638-1643), Sultan İbrahim'e sunduğu bir layihadaki; “*Tahrir: Memleket yazımı demektir. Gayet lazımdır. Otuz yılda bir kere tahrir-i memleket kanundur. Amma gayet Müslüman ve dindar adamlar tayin olunup cümle mahrusa bir uğruna tahrir lazımdır.*”² ifadelerinde görülebilmektedir.

Nüfusun asırlarca, asker ve vergi toplamak amacıyla sayıldığı Osmanlı İmparatorluğu'nda, bu yöndeki sayımların XVI. yüzyılın ikinci yarısına, III. Murat devrine (1566-1574) kadar sürdüğü bilinmektedir. XVII. yüzyıl başlarında, bir nüfus sayımı söz konusu olup, bu yüzyılda başkaca bir nüfus sayımı olmamıştır. XVIII. yüzyılda da herhangi bir nüfus sayımı kaydı bulunmamaktadır.³ Bunda, XVII. yüzyıldan itibaren devlet teşkilatının bozulmaya yüz tutması dolayısıyla sayımların başarıyla yerine getirilememesinin etkili olduğu söylenebilir.⁴

Devlet açısından çok önemli kabul edilen bu sayımların kaydedildiği defterlere ise *Tapu Tahrir Defterleri* adı verilmiştir. Divan'da hazine dairesinde tutulan bu defterler, mufassal, evkaf ve icmal olarak tutulmuştur. Defterlerde kişilerin isimleri, statüleri, alınan vergilerin cinsi ve miktarı, toprağın tasarruf şekli ile mülkiyet ve vakıf sistemi kaydedilmiştir.⁵

Siyasi, idari, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda pek çok değişimin yaşandığı Tanzimat döneminde, malî politikada da önemli reformlar yapılmıştır. Bu reformlarla birlikte devletin gelirlerinin kontrol altında tutulması, vergi konusunda ahali arasındaki dengesizliğin ve haksızlıkların önüne geçilmesi, vergi verecek kişilerin tespit edilmesi, ağır vergi yükünün hafifletilip halkın refaha kavuşturulması amaçlanmıştır.⁶ Nitekim bu amaçlar doğrultusunda da 12 Ocak 1840 (19 Zilkade 1255) tarihinde Muhassıllar Nezareti'ne bir talimatname gönderilmiş ve her yerde ahalinin ismi, şöhreti, arazileri, hayvanları, tüccar ve esnafın ise yıllık gelirleri vs. bilgilerinin kaydedildiği defterler tutulması emredilmiştir.⁷ Böylece devlet, herkesten emlak, arazi ve hayvanatı ile esnaf ve tüccar kısmının senelik kazançlarına birer kıymet takdir olunmak üzere binde hesabıyla “*temettü vergisi*” alınması esasını getirmiştir.⁸

Temettü vergisi tahriri, önce 1840 yılında, daha sonra 1844-1845 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Bu tahrirleri içeren “*Temettüat Defterleri*”ne⁹ bakıldığında; eyalet, sancak, kaza, gibi iskân merkezlerine bağlı köy ve mahallelerin hane hane ele alındığı görülmektedir. Hane sahiplerinin isimleri, yıllık kazançları, arazisi, hayvanatı, gayrimenkûlleri ve bunların kıymeti gibi bilgiler teferruatlı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu sayımlar az da olsa H. 1256/M. 1840 yılı, genellikle de H. 1260-1261/M. 1844-1845 yıllarını kapsadığı için Tanzimat Fermanı sonrası Osmanlı Devleti taşrasının sosyo-ekonomik durumunun incelenmesi açısından en önemli kaynaklardır.¹⁰

Çalışma kapsamında kullanılan *Eskişehir Kazası Temettüat Defterleri* H.1260-1261/M. 1844-1845 yıllarında tutulan kayıtları içermektedir. Bu anlamda *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nden temin edilen defter sayısı, 5 mahalle ve 26 köye ait olmak üzere toplam 31 adettir. Bu defterlerin toplam sayfa sayısı ise 854'tür. Defterlerin mahalle ve köylere göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s. 6.

³ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 7.

⁴ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.m.*, s. 33.

⁵ “Tahrir” ve “Tahrir Defterleri” hakkında bilgi için bkz. Mehmet Öz, “Tahrir Maddesi”, *DİA*, Cilt: IXL, İstanbul 2010, ss. 425-429; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 326-332. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 981 numaralı katalog dâhilinde “Tapu Tahrir Defterleri” olarak adlandırılan ve “TT.d.” şeklinde kısaltması yapılan defter grubunun analitik envanteri (defterin içeriği hakkında bilgi) mevcuttur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nde, TT.d. dahilindeki defterlerin 1.110 adet olduğu; defterhanede muhafaza edilen tahrir defterleri 1086 adet ise de mükerrer olanlarla birlikte bu sayının 1.100'e kadar ulaştığı ifade edilmektedir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:108, Ankara 2010, s. 99.

⁶ Mustafa Serin, “Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuat Defterleri”, *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998*, Ankara 1998, s. 718.

⁷ Alpay Bizbirlik-Zafer Atar, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterlerinin Yeri: Müttevelli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Dergisi*, Cilt XI, Sayı: 1, Sakarya 2009, s. 38; Mustafa Serin, *a.g.m.*, s. 718.

⁸ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif-i Kavaidi II*, Ankara 1999, s. 441-442.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 17.747 Temettuat Defteri (TD) vardır. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, s. 248-249.

¹⁰ Temettuat Defterleri konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları: Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, *Darende Temettüat Defterleri*, Cilt: I-II, Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 2000; Tefik Güran, “XIX. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnancık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, ss. 73-94; Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Bellekten*, LIX, Sayı: 225, 1995, ss. 395-412; Said Öztürk, “Temettuat Tahrirleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 4-5, 2000, ss. 537-591; Sait Öztürk, “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları”, *TALID*, 1/1, (2003), ss. 287-304.

Tablo 1: Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri (H.1260-1261/M. 1844-1845)

Fon Kodu ve Defter Numarası	Yerleşim Yeri (Mahalle-Köy)
ML.VRD.TMT.d. 7833	Kıraçlık Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7834	Bügdüz Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7835	Kayı Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7836	Akçağlan Mahallesi
ML.VRD.TMT.d. 7837	Ilıca Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7838	Paşa Mahallesi
ML.VRD.TMT.d. 7839	Danişmend Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7840	Orta Mahalle
ML.VRD.TMT.d. 7841	Cimroz Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7842	Virancık Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7843	Karayük Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7844	Dereköy Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7845	Küplü Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7846	Kapukaya Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7847	Ağcahisar Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7848	Bozan Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7849	Bozaniç Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7850	Laçın Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7851	Muttalib Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7852	Alpu Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7853	Gündüzler Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7854	Sepedçi Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7855	Kızılcaviran Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7856	Düz Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7857	Sekiviran Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7858	Karapınar Mahallesi
ML.VRD.TMT.d. 7859	Bey Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7860	Taycılar Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7861	Malıslar Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7862	Karacaviran Köyü
ML.VRD.TMT.d. 16023	Dede Mahallesi

2. ESKİŞEHİR

Antik çağda *Dorylaion* kenti olarak bilinen Eskişehir¹¹, tarihsel süreçte Frig, Lidya, Pers, Helen, Roma, Bizans ve Selçuklu devletlerinin egemenliğinde kalmıştır. Bu devletler zamanında coğrafi konumu nedeniyle önemli bir yerleşim yeri olmuştur.¹² XII. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı sıralarda Ertuğrul Bey kumandasındaki Kayı boyu, uç beyi olarak Sultanönüne yerleştirilmiştir. Sultanönü sınırları içerisinde yer alan Eskişehir çevresi Osmanlı Devleti'nin ilk yerleşim alanlarından biri olmuştur.¹³ Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Osman Bey, Bizanslıların bölgede zayıflaması üzerine fetih hareketlerine girişmiştir. Bizans'ın elinde bulunan Karacahisar'ın 1289 yılında ele geçirilmesinden sonra Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud, Karacahisar, Eskişehir ve İnönü civarını Osman Bey'e ikta olarak vermiş ve böylece Eskişehir Osmanlı sınırlarına katılmıştır.¹⁴ Osman Bey, beylikten devlete geçişin altyapısını oluşturan idari ve mali bazı kararlar alırken Oğlu Orhan Bey'i Karacahisar (Sultanönü) sancak beyliğine, kardeşi Gündüz Alp'i Eskişehir subaşılığına atamıştır. Aynı zamanda Eskişehir'de, ağırlıklı olarak tarım ürünlerinin satıldığı pazar kurulmuş, ilk vergi kanununu da burada uygulamaya koyulmuştur.¹⁵

¹¹ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir ve Tekâmülü", *I.Ü.C.E. Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 8, İstanbul 1957, s. 35-36.

¹² Gaye Ertin, *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1994, s.11. Yazılı tarih öncesinde Eskişehir'de yerleşmenin Kalkolitik döneme uzandığını, Eskişehir'in kuzeybatısındaki Demircihöyük'te yapılan kazılar ortaya koymuştur. Yazılı tarih döneminde, M.Ö. XV. yüzyıl ortalarında, Orta Anadolu'da kurulan Hititler döneminde Eskişehir ve çevresinde yoğun bir yerleşme olduğu, Mahmudiye yakınlarındaki Kuşhöyük ve Güvercinhöyük ve Hamidiye ile Demircihöyük'te yapılan kazılar ortaya çıkarmıştır. Bkz. Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", *DİA.*, Cilt: XI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 398.

¹³ Necdet Tunçdilek, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴ Fahmettin Başar, "Osmanlılar'ın Karacahisarı Fethi ve Eskişehir Civarına Hakim Olmaları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 122-123.

¹⁵ Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, AFA Yayınları, İstanbul 1992, s. 39.

Eskişehir, XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısı içinde Anadolu Eyaletine bağlı Sultanönü Sancağı'nın merkezi durumundadır. Ancak zaman zaman Sultanönü Sancağı, Anadolu Eyaleti'nin bu yönetim yapısından alınarak "mutasarrıflık" haline getirilmiş ve vezirlerden birinin yönetimine verilmiştir¹⁶. Nitekim 1826'da Anadolu Eyaleti'ne bağlı Sultanönü, Karahisar-ı Sahib ve Ankara sancakları Asakir-i Mensure-i Seraskeri olan Mehmet Hüsrev Paşa'nın mutasarrıflığına bırakılmıştır. Ancak bu düzenleme sürekli olmayıp yönetim görevlilerine paralel olarak değişmiş ve eskiden olduğu gibi Sultanönü Sancağı, Anadolu Eyaleti içine alınmıştır.¹⁷

Padişah II. Mahmut döneminde Anadolu bölgesinde idarî-askerî değişikliklere gidilmiştir. Bu çerçevede 1836'da Hüdâvendigâr Müşirliği oluşturulmuş ve Eskişehir, bu müşirliğin sınırları içine sokulmuştur.¹⁸

3 Kasım 1839 Gülhane Hattı Hümayunu ile bir modernleşme programı yürürlüğe sokulmuş ve idarî-malî alanda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan birisi de Meclis-i Vâlâ'nın girişimi ile vergilerin toplanması görevinin mültezimlerden alınıp "Muhassıl" adı verilen memurlara verilmesidir. Muhassıllar gittikleri sancaklarda "Muhassıllık Meclisleri" adı verilen bir meclis oluşturarak birtakım düzenlemeler yapacaklardır.¹⁹ Bu düzenleme uyarınca 1840 yılında Hüdâvendigâr Eyaleti'ne bağlı Eskişehir'de de Muhassıllık örgütü kurulmuştur. Kapıcıbaşı Mehmet Emin Ağa, Eskişehir'e muhassıl olarak gönderilmiştir. 1841'de Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Karesi sancakları Hüdâvendigâr Eyaleti'ne bağlanmıştır.²⁰ XIX. yüzyıl ortalarına doğru Eskişehir'in merkezi yönetiminde bir karmaşa yaşandığı ve 1842 yılı belgelerinde sancak ve kaza deyimlerinin birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine, Eskişehir'in kaza biçiminde gösterildiği ve en üst yöneticisinin kaymakam olarak nitelendirildiği vurgulanmıştır.²¹

Çalışma dâhilinde olan 1844-1845 yıllarında tutulan temettuât defterlerinde ise Eskişehir, Hüdâvendigâr Eyaleti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığı'na bağlı bir kaza olarak gösterilmektedir. Hatta köylere ait temettuât defterlerinde kaza, mahallelere ait temettuât defterlerinde kasaba tabiri kullanılmaktadır. Örneğin Büğdüz Köyü'ne ait temettuât defterinin ilk sayfasında: "*Hüdâvendigâr Eyaleti mülhâkâtinden Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kazası'na tabî Büğdüz Köyü'nde mukîm ahalinin emlak, arazi ve temettautları mübeyyin defteridir*"²² ibaresi yer alırken, Karapınar Mahallesi'ne ait temettuât defterinde: "*Hüdâvendigâr Eyaleti'nin havî olduğu kazalardan Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kasabası mahallâtından Karapınar Mahallesi mukîm ahali-i İslâmın emlak, arazi ve temettautları mübeyyin defteridir*"²³ ibaresi yer almaktadır.

3. 1844-1845 YILLARINDA ESKİŞEHİR'İN MAHALLE VE KÖYLERİ

1844-1845 yıllarında kaydı tutulan temettuât defterlerinde mahalle ve köyler, mahalli idareciler tarafından kendilerine verilen nizamnameler doğrultusunda hane esas alınmak suretiyle yazılmıştır. Her bir köyün ve mahallenin nüfusun etnik özelliğine göre ayrı bir deftere yazılması esas alınmıştır. Müslümanların yazılması muhtar-ı evvel, muhtar-ı sani ve köy imamları tarafından; gayrimüslimlerin yazılması papazlar ve kocabaşılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan defterlerin kayda uygun olup olmadığı ise imam, papaz ve muhtarlarla beraber, halktan güvenilir kişiler tarafından teftiş ve tetkik edilmiştir.²⁴

¹⁶ Mutasarrıf, eyalet yönetiminde vali ile aynı yetkiye sahip yöneticidir. Devlet vezir olmuş bazı kimselere çeşitli nedenlerle valilik görevi veremeyince, bunların geçimlerini sağlamaları için tıpkı "arpalık"ta olduğu gibi bir veya birkaç sancağın yönetimini bırakmıştır. Bazen de başka görevi olan vezir veya paşaya ek gelir olmak üzere birkaç sancak verilmiştir. Bkz. Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 21.

¹⁷ Musa Çadrcı, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁸ Musa Çadrcı, *a.g.e.*, s. 16. Ayrıca Musa Çadrcı'nın şu kitabına da bakılabilir: Musa Çadrcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 107-117.

¹⁹ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s. 208-209; Muhassıllık teşkilatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2002.

²⁰ Tanzimat döneminin en önemli reformlarından biri olan 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe konulmasından sonra Eskişehir, 1867'de Hüdâvendigâr Vilayeti'ne bağlı Kütahya Sancağı'nın bir kazası haline dönüştürülmüştür. Bkz. İhsan Güneş, Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007, s. 8-9.

²¹ Bu konudaki çalışma için bkz. Ayla Efe, "Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir", *I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu(Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2005, s. 63-64.

²² BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7834, s. 2.

²³ BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7858, s. 2.

²⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 397-398.

Hüdavendigâr Eyaleti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığı'na bağlı Eskişehir Kazası'nın 1844-1845 yıllarında kaydı tutulan temettuât defterleri, toplam 31 adettir. Bu defterlerin 5 tanesi mahallelere, 26 tanesi köylere aittir. Defterlerde idarî taksimat şu şekilde ortaya çıkmaktadır: Eskişehir merkez kasabasında Akçağlan, Paşa, Orta, Karapınar ve Dede mahalleleri olmak üzere toplam 5 mahalle bulunmaktadır. Kazaya bağlı olarak da; Kıraçlık, Büğdüz, Kayı, Ilıca, Danişmend, Cimroz, Virancık, Karayük, Dereköy, Küplü, Kapukaya, Ağcahisar, Bozan, Bozaniç, Laçın, Muttalib, Alpu, Gündüzler, Sepedçi, Kızılcviran, Düz, Sekiviran, Bey, Taycılar, Malıslar ve Karacaviran köyleri bulunmaktadır.

3.1. Mahalleler

Osmanlı yönetiminin klasik döneminden beri en alt birimleri köy ve mahallelerdir.²⁵ Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerin meydana getirdiği topluluğun yaşadığı yerdir.²⁶ Osmanlı şehri, mahalleler üzerine bina edilmiş ve en alt düzeydeki temel toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında mahalleye ve mahallelilere sorumluluk yüklenmiştir. Mahalle, hem toplumsal hem de idari açıdan sistemin temel yapı taşlarından birini oluşturmuştur.²⁷

Eskişehir ve Sultanönü Sancağı'na ait XVI. yüzyıl tahrir defterleri incelenerek yapılan çalışma veya çalışmalar, bu bölgenin Osmanlı Devleti'ne ait olduğu döneme ait bilgiler sunmaktadır. Bu çalışma veya çalışmalarda Sultanönü Sancağı'nda; "Nefs-i Bilecik, Nefs-i Eskişehir, Nefs-i Karacaşehir, Nefs-i İnönü, Nefs-i Seyidgazi olmak üzere 6 tane şehir veya kasabanın bulunduğu görülmüştür. Eskişehir'in, Sultanönü Sancağı içerisinde kaza statüsünde olduğu tespit edilmiştir."²⁸

XIX. yüzyıla geçmeden önce Eskişehir Kazası mahallelerinin Osmanlı klasik dönemindeki durumları hakkında bilgi verilecek olursa, bu konuda yapılan çalışmalardan hareketle Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde Eskişehir mahallerini şu şekilde vermek mümkündür:

Kanuni Sultan Süleyman devrinde Eskişehir'de:

- 1- Mahalle-i Orta Mescid
- 2- Mahalle-i Alaca Mescid
- 3- Mahalle-i Hacı Atmaca
- 4- Mahalle-i Salı Mescid
- 5- Mahalle-i Paşa
- 6- Mahalle-i Türkmenler
- 7- Mahalle-i Dede bulunuyordu.²⁹

II. Selim zamanında ise Eskişehir'de 8 mahalle görülmektedir. Bu mahalleler³⁰:

- 1- Mahalle-i Alaca Mescid
- 2- Mahalle-i Orta Mescid
- 3- Mahalle-i Merhum Hacı Mustafa Paşa
- 4- Mahalle-i Dede
- 5- Mahalle-i Kayalica Mescid
- 6- Mahalle-i Hacı Atmaca
- 7- Mahalle-i Türkmen Tekke

²⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 106.

²⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt IV, İstanbul 1984, s. 69.

²⁷ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, Sayı:13, İstanbul 2005, s. 96.

²⁸ Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 46-47.

²⁹ 1530 yılı tahrir sayımında kaydedilmiştir; Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 46-47.

³⁰ II. Selim (1566-1574) zamanında düzenlenen Sultanönü mufassalında geçmektedir; Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 48.

8- Mahalle-i Cedit

Genellikle mahalleler, şehrin önemli yapıları sayılan dini yapıların etrafında şekillenmiştir. Nitekim Eskişehir’de, isimlerinden de anlaşılacağı üzere mahallelerin mescit, tekke gibi dini yapılarla bütünleştiği görülmektedir.³¹

Mahallelerin Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim zamanındaki hane sayıları ile ilgili olarak da şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır;

Tablo 2: Kanuni ve II. Selim Devri Eskişehir’de Mahalleler ve Hane Sayıları³²

Mahalle Adı	Kanuni Devri	II. Selim Devri
Mahalle-i Orta Mescidi	51	126
Mahalle-i Alaca Mescidi	23	73
Mahalle-i Hacı Atmaca	23	44
Mahalle-i Salı Mescidi (Kayalca Mescidi)	24	37
Mahalle-i Paşa Mahallesi (Merhum Hacı Mustafa Paşa Mh.)	18	163
Mahalle-i Dede	22	35
Mahalle-i Türkmenler (Türkmen Tekke)	11	44
Mahalle-i Cedit	0	15
Toplam	172	537

Tabloda görüldüğü üzere iki devir arasında, mahallelerin hane sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Yarım yüzyıl zarfında şehrin hane sayısı 3 kat artmıştır. Kanuni devrinde 172 olan hane sayısı, II. Selim devrinde 537’ye yükselmiştir.

1260-1261/1844-1845 yıllarındaki temettü sayımlarına bakıldığında, Eskişehir kasabasında 5 mahalle bulunmaktadır. Mahalleler; Akçağlan, Paşa, Orta, Karapınar ve Dede mahalleleridir. Şurası da unutulmamalıdır ki, temettü sayımlarında vakıf köyler ve mahallelerin kayıtları defterlere eklenmemiştir. Dolayısıyla bu veriler mutlak değerler olarak değerlendirilmemelidir. Bazı köy ve mahalleler veya buralardaki bazı haneler adına vakfa ödeme yaptıklarından dolayı defterlerde yer almamışlardır.³³

Osmanlı Devleti’nde bir nüfus ve vergi birimi olan hane³⁴ sayısı Eskişehir Kazası Temettuat Defterleri’nde düzenli bir şekilde verilmiştir. Haneler, aile reislerinin adları ile birlikte numaralı bir şekilde kayıt edilmiştir. Sadece hane reisi kaydedildiği için de gerçek nüfusa ulaşmak mümkün değildir. Dolayısıyla nüfus, vergi veren hane reisleri dâhilinde incelenmiş olacaktır.

Tablo 3: Mahalleler ve Hane Sayıları

Mahalleler	Hane	Oran (%)
Akçağlan	149	15,97
Paşa	386	41,37
Orta	202	21,65
Karapınar	80	8,57
Dede	116	12,43
Toplam	933	%100

³¹ Mahallelerin durumları ile ilgili bize Halime Doğru eserinde şunları aktarmaktadır: “Cacaoğlu Nureddin Bey Eskişehir’de 17 mescit ve Şeyh Abdullah el-Bedevi’ye ait zaviyeyi tamir ettirmiş bir de camii yaptırmıştır. Her mescidin çevresinde bir mahalle oluştuğu varsayılırsa şehirde 17 tane Türk mahallesinin bulunduğu anlaşılacaktır. Kanuni devrinde Alaca Mescit, Orta Mescit, Salı Mescidi gibi mahallelerin halen iskân alanı olduğu göz önüne alınırsa konu hemen hemen kesinlik kazanmaktadır. Günümüzde halk arasında “Salı Tekkesi” veya “Şeyh Şahabettin Sühreverdî Türbesi” olarak bilinen türbe ile Salı Mescidi arasında bağlantı kurulabilir. Dede mahallesi ise “Gül Dede” zaviyesinin etrafında kurulmuş olduğu kuşkusuzdur. II. Selim zamanında bazı mahallelerin isimlerinin farklı olduğu görülmektedir. Türkmenler Mahallesi, Türkmen Tekke olarak belirtilmiştir. Buradaki tekkenin daha önceden var olduğu kuşkusuzdur, ama buna rağmen ilk kayıta herhalde belirtilmemiştir. İlk kayıta Kurşunlu Camii etrafında oluşan mahalle sadece Paşa Mahallesi olarak kayıt edildiği halde ikinci kayıta, artık yaşayan Mustafa Paşa’nın adı büyük bir saygı ile anılmaktadır. İsimleri farklı olan Salı ve Kayalca mescit mahallelerinin ise aynı olduğu kuşkusuzdur. II. Selim zamanındaki en önemli değişiklik “Mahalle-i Cedit” adında yeni bir mahallenin kurulmasıdır. Bu mahallenin kuruluş nedeni ve yeri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Şehrin mahallelerinde ikisi şahıs ismi almıştır. Hacı Atmaca ismi iki tahrirde de bulunmaktadır. Merhum Hacı Mustafa Paşa Mahallesi, Kanuni devrinde Mustafa Paşa hayatta olduğu için “Paşa” mahallesi olarak anılmıştır ki bu mahallelerin adı halen Paşa mahallesidir. Dede ve Orta Mahalleleri de günümüzde devam etmektedir.” Bilgi için bkz. Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 48-49.

³² Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 50.

³³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret yayımları, İstanbul 1990, s.181 vd.

³⁴ Nejat Göyünç, “Hane”, *DİA.*, Cilt XV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 552.

Eskişehir Kazası dâhilinde bulunan 5 mahallede toplam 933 hane bulunmaktadır. Hane bakımından %41,37'lik bir oranla Paşa Mahallesi'nin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Daha sonra sırasıyla Orta Mahallesi (%21,65), Akçağlan Mahallesi (%15,97), Dede Mahallesi (%12,43), Karapınar Mahallesi (%8,57) gelmektedir.

3.2. Köyler

Osmanlı taşra teşkilatının en alt kademesinde yerleşim birimi olarak yer alan köylerin, hiçbir özerkliği olmadığı gibi, bu birimlerin vergi defterlerindeki mükellefiyet kayıtlarından başka idari bir birim olarak da düşünülmediği görülmektedir.³⁵ Dolayısıyla merkezi yönetim için, kırsal yerleşimlerde güvenliğin sağlanması ve vergilerin düzenli toplanması öncelikli hedefler olmuştur. Ancak vakıf olan köyler ve tarlalar bu verginin dışında tutulmuştur. Şöyle ki Tanzimat döneminde yapılan bir düzenleme ile bazı büyük velilerden Mevlana, Zeynelabidin ve Hacı Bayram gibi kişilerle, diğer tekke ve zaviyelere, yoksul ve dervişlere yemek yedirmeleri için eski sultanlar zamanında tahsis edilen ve Defter-i Hakani'de kayıtlı bulunan köy ve tarlalardan, anılan şahısların "ruhaniyet-i seniyyelerinden istimdâd" için ve devletin "şan-ı hilafetnîşanından" olmak üzere ancemaatin vergi ve aşar alınmayacağı belirtilmiştir.³⁶

1260-1261/1844-1845 yıllarındaki temettü sayımlarına göre, Eskişehir Kazası dâhilinde 26 köy bulunmaktadır. Kazadaki köyler; Kıracılık, Büğdüz, Kayı, Ilıca, Danişmend, Cimroz, Virancık, Karayük, Dereköy, Küplü, Kapukaya, Ağcahisar, Bozan, Bozaniç, Laçın, Muttalib, Alpu, Gündüzler, Sepedçi, Kızılcaviran, Düz, Sekiviran, Bey, Taycılar, Malıslar ve Karacaviran'dır. Köyler ve hane sayıları, aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

Tablo 4: Köyler ve Hane Sayıları

Köyler	Hane	Oran (%)	Köyler	Hane	Oran (%)
Kıracılık	24	1,30	Bozaniç	61	3,31
Büğdüz	63	3,42	Laçın	102	5,53
Kayı	108	5,86	Muttalib	81	4,40
Ilıca	100	5,43	Alpu	199	10,80
Danişmend	16	0,87	Gündüzler	111	6,02
Cimroz	22	1,19	Sepedçi	64	3,47
Virancık	13	0,71	Kızılcaviran	46	2,50
Karayük	84	4,56	Düz	35	1,90
Dereköy	60	3,26	Sekiviran	60	3,26
Küplü	103	5,59	Bey	25	1,36
Kapukaya	33	1,79	Taycılar	52	2,82
Ağcahisar	48	2,60	Malıslar	75	4,07
Bozan	204	11,07	Karacaviran	54	2,93
			Toplam	1.843	%100

Eskişehir Kazası dâhilinde bulunan 26 köyde 1843 hane bulunmaktadır. 204 hane ile ilk sırada yer alan Bozan köyü, %11,07'lik bir orana sahiptir. Bozan köyünü, Alpu (%10,80), Gündüzler (%6,02), Kayı (%5,86), Küplü (%5,59), Laçın (%5,53), Ilıca (%5,43) köyleri takip etmektedir. Son üç sırada ise Cimroz (%1,19), Danişmend (0,87) ve Virancık (0,71) köyleri yer almaktadır.

4. ESKİŞEHİR'İN MAHALLE VE KÖYLERİNİN TAHMİNİ NÜFUSU

XIX. yüzyılda birçok kez nüfus sayımı teşebbüsünde bulunulduğu, bazen kısmi bazen de külli nüfus sayımı yapılabildiği görülmektedir. II. Mahmut'un hükümdarlığı sırasında, 1831 yılında, doğrudan doğruya imparatorlukta demografik yapının incelenmesine yönelik ilk nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir.³⁷ Akabinde 1844'te ve yüzyıl sonlarına doğru küçük veya büyük farklı sayımlar

³⁵ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 98.

³⁶ Abdullatif Şener, *a.g.e.*, s. 182-183.

³⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 231. Genel nitelikteki 1831 sayımında güdülen amaç, Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun saptanmasıdır. Mahalle mahalle gezilerek yapılan sayımda Müslüman-Hıristiyan ayırımı esas alınmış, Müslüman olmayanlar Rum, Ermeni, Yahudi ayrımına tabi tutulmuşlardır. Bazı kentlerde yaşlar 0-12 ve daha yukarı olmak üzere gruplandırılarak belirtilirken bazı kentlerde de herkesin yaşı ne ise ayrı ayrı yazılmıştır. Bkz. Musa Çadrcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentleri'nin...*, s. 44-46. II. Mahmut dönemi nüfus sayımı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989)*, İstanbul 1990, s. 81-106.

yapılmıştır.³⁸ 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımında *nefs-i Eskişehir*'deki nüfus, 6.632 Müslüman ve 122 Reaya olmak üzere toplam 6.754 kişi olarak hesaplanmıştır.³⁹

1260-1261/1844-1845 yıllarında yapılan temettü sayımlarından hareketle de nüfus verilerine ulaşmak mümkündür. Nitekim vergi hanelerinin kayda geçirilmesi ve mali kaynakların tespiti hususunda temettuât defterleri de önemli olup sistemli ve dikkatli bir şekilde hazırlanmış olmaları sebebiyle zengin bilgiler içermektedir. Defterlerde vergi verecek çağa geldiği kabul edilen evli, dul, göçebe, köylü ve şehirli her aile reisi adı ile yazılmış ve bu bir "hane" kabul edilmiştir. 1260-1261/1844-1845 yıllarında kaydı tutulan Eskişehir Kazası Temettuât Defterlerinde mahalle ve köylerin toplam hane sayıları aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

Tablo 5: Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinde Toplam Hane Sayısı

Köyler	Hane	Oran (%)
Kıraçlık	24	0,86
Bügdüz	63	2,27
Kayı	108	3,89
Ilıca	100	3,60
Danişmend	16	0,58
Cimroz	22	0,79
Virancık	13	0,47
Karayük	84	3,03
Dereköy	60	2,16
Küplü	103	3,71
Kapukaya	33	1,19
Ağcahisar	48	1,73
Bozan	204	7,35
Bozaniç	61	2,20
Laçın	102	3,67
Muttalib	81	2,92
Alpu	199	7,17
Gündüzler	111	4,00
Sepedçi	64	2,31
Kızılcaviran	46	1,66
Düz	35	1,26
Sekiviran	60	2,16
Bey	25	0,90
Taycılar	52	1,87
Malıslar	75	2,70
Karacaviran	54	1,95
Mahalleler		
Akçağlan	149	5,37
Paşa	386	13,90
Orta	202	7,28
Karapınar	80	2,88
Dede	116	4,18
Toplam	2.776	%100

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde toplam 2.776 hane bulunmaktadır. Toplam hane içerisinde 26 köy 1.843 hane ile %66,4'lük bir orana sahiptir. 5 Mahalle ise 933 hane ile %33,6'luk bir orana sahiptir. Buradaki sonuçlardan hareket ederek tahmini nüfusu bulmak için hane sayısını Ömer Lütfi Barkan'ın kabul ettiği "5" katsayısı ile çarpmak⁴⁰ gerekmektedir. Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinin hane

³⁸ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 7-10.

³⁹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 203.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Çalışmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 12. Hane sayısını 5'ten daha az veya daha fazla kabul edenler de bulunmaktadır. C. Russell, XVI. yüzyılda İspanya Arapları'nın durumunu göz önünde bulundurarak Barkan'ın fikrini benimser görünmekte, ancak Venedik kaynaklarına dayanarak Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan veya Yahudi erkeklerin on iki-on dört yaşları arasında haraç ödemeye başladıkları gerekçesiyle 3,5 katsayısını öne sürmektedir. Yazarın eseri için bkz. J. C. Russell, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", *JESHO*, III/1, 1960, s. 265-274. M. A. Cook, hane sayısını 4,5 kabul etmektedir. Bkz. M. A. Cook, *Population Pressure In Rural Anatolia(1400-1600)*, London, 1972, s. 85-98. Bruce Mc Gowan, hane sayısını, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Semendire sancağında 3,57, Segedin'de 4,59, D'Ula'da 5,26, Srem'de 6 katsayısını kabul etmektedir. Bkz. Mc Gowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube(1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, I, 1969, s. 139-196. Böylece hane adedinin farklı sancalarda değişik miktarlarda olduğunu belirtmektedir. Faruk Sümer, hane sayısını 7 olarak kabul etmektedir. Bkz. Faruk Sümer, "Kayı", *İA.*, Cilt VI, MEB

sayıları ve 5 kat sayısı ile çarpımı sonucu ortaya çıkan tahmini nüfus miktarı tablo halinde şu şekilde verilebilir:

Tablo 6: Eskişehir Kazası'nın Tahmini Nüfusu (1844-1845)

Köyler	Hane	Nüfus (hanex5)	Oran (%)
Kıraçlık	24	120	0,86
Bügdüz	63	315	2,27
Kayı	108	540	3,89
Ilıca	100	500	3,60
Danişmend	16	80	0,58
Cimroz	22	110	0,79
Virancık	13	65	0,47
Karayük	84	420	3,03
Dereköy	60	300	2,16
Küplü	103	515	3,71
Kapukaya	33	165	1,19
Ağcahisar	48	240	1,73
Bozan	204	1020	7,35
Bozaniç	61	305	2,20
Laçın	102	510	3,67
Muttalib	81	405	2,92
Alpu	199	995	7,17
Gündüzler	111	555	4,00
Sepedçi	64	320	2,31
Kızılcaviran	46	230	1,66
Düz	35	175	1,26
Sekiviran	60	300	2,16
Bey	25	125	0,90
Taycılar	52	260	1,87
Malıslar	75	375	2,70
Karacaviran	54	270	1,95
Mahalleler			
Akçağlan	149	745	5,37
Paşa	386	1930	13,90
Orta	202	1010	7,28
Karapınar	80	400	2,88
Dede	116	580	4,18
Toplam	2.776	13.880	%100

4.665 kişiden oluşan mahalle nüfusu ve 9.215 kişiden oluşan köy nüfusu olmak üzere Eskişehir Kazası nüfusu takriben 13.880 olarak hesaplanmaktadır. 4.665 nüfusu ile mahalleler %33,6 oranına sahiptir. Mahalleler içerisinde özellikle 1.930 nüfusu ve %13,90 oranıyla Paşa Mahallesi ilk sırada gelmektedir. Paşa Mahallesi'ni 1.010 nüfusu ve %7,28 oranıyla Orta Mahallesi takip etmektedir.

9.215 nüfusu ile köyler %66,4 oranına sahiptir. Köyler içerisinde 1.020 nüfusu ile Bozan köyü %7,35 oranına sahiptir. Bozan köyünü 995 nüfusu ve %7,17 oranıyla Alpu köyü takip etmektedir.

Eskişehir Kazası'nda aslen kaza dışından veya kaza içerisinde başka bir köyden olup başka bir yerin defterine kayıt olanlar da bulunmaktadır. Bu kayıtlar yerleşim yerleri arasındaki nüfus hareketliliğini ortaya koyması açısından önemlidir. Bunlara bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Yayımları, İstanbul 1997, s. 459-462. Halil İnalçık, hane sayısını XV. yüzyıl sonlarında Bursa'da 9, fakat XIX. yüzyılda İstanbul'da 3-4 olarak hesaplamaktadır. Bkz. Halil İnalçık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dâir Vesikalar", *Belleterin*, XXIV/93, TTK Yayınları, Ankara 1960, 45-102. XIX. yüzyıl Balkanlar'dan, Kafkasya'dan, Kuzey Karadeniz ülkelerinden ve diğer yerlerden Anadolu'ya yönelik göçmenlere ait listelerdeki nefer ve hane verilerinin incelenmesinden, bu yüzyılda bir hanedeki nüfus sayısının 4,11 ile 4,17 arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu katsayı yörelere göre değişmekte, bizzat devlet adamları tarafından bile aynı devirde bazen 5, bazen 3 olarak hesaplanmaktadır. Bkz. N. Göyünç, *a.g.m.*, s. 552-553.

Tablo.7. Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinde Görülen Nüfus Hareketleri

Köyler	Hane No	Kişi/Kişiler	Deftere Yazılan Açıklama
Kıraçlık ⁴¹	20	Kulaklıoğlu İbrahim	Karahisar-ı Nallu Kazası'ndan
	21	Ahmedoğlu Emin Ağa	Karahisar-ı Nallu Kazası'ndan
	22	Alioğlu Ali	Karahisar Kazası Yenice Köyü'nden
	23	Fazlı Ağa	Karahisar Kazası Yenice Köyü'nden
	24	Mustafa Efendi	Karahisar Kazası'ndan
Bügdüz ⁴²	42	Koca Hasanoğlu Hüseyin	Merkum fi'l-asl kaza-i mezbur dâhilinde Dere nam-ı Köyünden olup bundan 20 sene akdem gelüb işbu Bügdüz Köyü'nde emlak defterine kayd olmuş olduğu.
	43	Koca Sarioğlu Deli Hasan	Merkum asl olarak Dere Köyü'nde iken, bundan 2 yıl evvel Bügdüz Köyü'ne gelmiş ve temettü buraya yazılmıştır.
	49	Karahisarlı Fazıloğlu Mehmed	Merkum fi'l-asl dâhil-i sancak bulunan Karahisar-ı Nallu Kazasına tabi Meyl nam-ı Köyünden olup bundan 10 sene akdem işbu Bügdüz Köyü'nün defter emlakına mukim kayd olup temettüâtı işbu Bügdüz Köyü'ne yazılmış olduğu.
	62	Çönezioğlu Mehmed Ali'nin oğlu Ali	Merkum fi'l-asl dâhil-i kazasında Muttalib Köyü'nde olup, bundan 10 sene müteceviz gelüb Bügdüz Köyü'nün defter-i emlakına mukim kayd olduğu.
Ilıca ⁴³	1	Mehmed Efendi	Merkum Mihal Kazası'nda Gümele Köyü'nde olup bir seneden berü imametlik ile karye-i mezburda sakin olduğu.
Dereköy ⁴⁴	36	Yabanabadlı Yusufioğlu Hasan	Merkum fi'l-asl haric-i sancak bulunan Yabanâbâd Kazası'na tabi' Çukurviran Köyü'nde olup elli altmış senesi Tanzimat'tan sonra gelüb işbu Dere Köyü defter-i nüfusuna mukim kayd olduğu.
	37	Yabanabadlı Hasan Öksüzioğlu Topal Osman	Merkum kezalik kaza-i mezburdan Osman Sin Köyü'nden olup işbu temettü, işbu Dere Köyü tarafından yazılmış olduğu.
	57	Hacı Velioğlu	Merkum fi'l-asl dâhil-i sancak bulunan Karahisar-ı Nallu Kazası'na tabi' Kulu Köyü'nde olup mezbur karyede hiçbir şeyi olmayub bundan akdemce gelüb işbu dere Köyüne kayd olunduğı ve iskân etmiş olduğundan işbu temettü yalnız Dere Köyü kaydına yazılmış olduğu.
	58	Hacı Kâsimoğlu Hüseyin	Merkum fi'l-asl dâhil-i kaza bulunan Eskişehir Kasabası'ndan olup işbu karyede emlakı bulunduğundan vergi vermekte bulunmuş olduğundan işbu temettü yalnız işbu karye tarafından yazılmış olduğu.

⁴¹ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7833.⁴² BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7834.⁴³ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7837.⁴⁴ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7844.

Tablo.7. Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinde Görülen Nüfus Hareketleri (Devamı)

Ağcahisar ⁴⁵	1	Mehmed Efendi	Merkum fi'l-asl harici sancak bulunan Ankara Eyaleti'nde Yabanâbâd Kazasına tabi' Osman Sin Köyü'nde olub elli altı (rumi) senesi gelüb işbu Ağcahisar karye-i defter nüfusuna mukim kayd olunduğu.
	29	İshakoğlu Hüseyin	Merkum fi'l-asl dâhil-i sancak bulunan Mihaliççık Kazası'na tabi' Dudaş Köyü'nde olub bundan akdem gelüb işbu Ağcahisar Köyü defter-i nüfusuna kayd olunduğu.
	30	Abdullohoğlu Hüseyin	Merkum fi'l-asl haric-i sancak bulunan Ankara Vilayeti'ne havi olduğu kazalardan Yabanâbâd Kazası'nın Osman Sin Köyü ahalisinden olub elli altı senesi Tanzimat'tan akdem gelüb işbu Ağcahisar Köyü defter-i nüfusuna mukim kayd olunduğu.
	31	Haliloğlu Halil	Merkum Yabanâbâd Kazası'ndan olub bundan bir sene akdem kayd olmuş olduğu.
	32	Mahmud Usta oğlu Hasan	Merkum kezâlik Yabanâbâd Kazası'ndan olub bundan bir sene akdem kayd olunduğu.
	33	Yörük Hasanoğlu Musa	Merkum Yabanâbâd Kazası'ndan olub bundan bir sene akdem kayd olmuş olduğu.
	34	Süleyman Efendi'nin oğlu Süleyman	Merkum kezâlik Yabanâbâd Kazası'ndan olub bundan bir sene akdem kayd olmuş olduğu.
Bozan ⁴⁶	112	Keleşoğlu İbrahim	Merkum fi'l-asl hariç-i sancakda bulunan Gerede Kazası'na tabi' Tarakçılar Köyü'nden olub işbu elli altı senesi Tanzimat'tan akdem gelüb işbu karye-i mezbur defterine kayd olunduğu.
	113	Ali Beşeoğlu	Merkum dâhil-i sancak bulunan Mihaliççık Kazası'na tabi Sekiviran Köyü'nden olub elli altı senesi Tanzimat'tan sonra gelüb işbu karyeye kayd olunduğu.
	114	Kulaklıoğlu İbrahim	Merkum kezalik kaza-i mezburdan Dudaş Köyü'nden olub işbu temettü yalnız bu taraftan kayd olunmuş olduğu.
	115	Gedik Ahmedoğlu Ali	Merkum kezalik Karahisar-ı Nallu Kazası'na tabi Yenice Köyü'nden olub Bozan Köyü defter-i nüfusuna kayd olunarak işbu temettü yalnız bu taraftan kayd olunmuş olduğu.
	146	Arabviranlı Halil'in Yeğeni Cafer Beşeoğlu Hüseyin	Merkum fi'l-asl dâhil-i sancak bulunan Seyidgazi Kazası'na tabi' Arabviran Köyü'nden olub elli altı senesi Tanzimat'tan akdem gelüb işbu Bozan Köyü defter-i nüfusuna kayd olmuş olduğu.
	147	Arabviranlı Halil'in Yeğeni Cafer Beşeoğlu Hasan	Merkum fi'l-asl dâhil-i sancak bulunan Seyidgazi Kazası'na tabi' Arabviran Köyü'nden olub elli altı senesi Tanzimat'tan akdem gelüb işbu Bozan Köyü defter-i nüfusuna kayd olmuş olduğu.
	155	Arab Abdullah	Merkum zenci-yü'l-asldır.

⁴⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7847.⁴⁶ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7848.

Tablo.7. Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinde Görülen Nüfus Hareketleri (Devamı)

Laçın ⁴⁷	1	Ali Efendi	Merkum fi'l-asl Bolu Kazası'ndan olub li-ecli'l-imamiye karye-i mezburda iskân virgüsü olmadığı.
Alpu	106	Yabanabâdlı Sarı Ali	Merkum fi'l-asl haric-i sancak bulunan Ankara Eyaleti'nin havi olduğu kazalardan Yabanâbâd Kazası'na tabi' Sorkun Köyü'nden olub elli beş senesi Tanzimat'tan akdem gelüb işbu Alpu Köyü defter-i nüfusuna mukim kayd olduğu.
	133	Göçmenoğlu Kocman Halil	Merkum fi'l-asl haric-i sancak bulunan Kütahya Kazası'na bağlı Gireği Köyü'nden olub bundan akdem geldiği.
	160	Şeyhbezenli Aşiretinden Topal Kürd	Merkum elli altı senesi Tanzimat'tan akdem gelüb defter-i nüfusa kayd olunduğu.
	186	Böcüd Yeğeni İbrahim	Merkum fi'l-asl Alpu Köyü'nden olduğu, fakat dâhil-i sancak bulunan Mihalıççık Kazası'na tabi Karageyikli Köyü'ne nakil etmiş olduğu.
	188	Balcı Koca Mustafa	Merkum fi'l-asl haric-i sancak bulunan Bolu Eyaleti'nde Gerede Kazası'na tabi' Nuhviran Köyü'nden olub elli beş senesi Tanzimat'tan akdem gelüb Alpu Kazası defter-i nüfusuna yazılmıştır.
	189	Dörtdivanlı Ömer	Merkum fi'l-asl haric-i sancak bulunan Dörtdivan Kazası'na tabi' Bilecik Köyü'nden olub elli beş senesi Tanzimat'tan akdem gelüb Alpu Köyü defteri nüfusuna yazılmıştır.
Malıslar ⁴⁸	1	Süleyman Efendi	Merkum fi'l-asl Ankaravî olub elli altı senesinden berü karye-i mezburda olduğu
	52	Süleymanoğlu Berelihisarcı Muhammed	Merkum Çörti Kazası'ndan olub çend seneden berü karye-i mezburda te'ehhül edüp iskân eylediği.
	64	Hacı Molla	Merkum Torbalı Kazası'ndan Nasuflar Köyü'nden olub karye-i mezburda olduğu.
	68	Şüküroğlu Ahmed Efendi	Merkum Eskişehir Kazası'na tabi' Küplü Köyü'nde imam olub bu tarafta olan emlak ve arazisi için tarh olunmuş olan vergüsü.
Karacaviran ⁴⁹	40	Deli Osman	Merkum kaza-i mezbura tabi' Taycılar Köyü'nden olub karye-i mezburda olan emlak ve arazisi mikdarınca vergü verdiği
Mahalle			
Karapınar ⁵⁰	8	Şerbetci damadı Hüseyin	Merkum dâhil-i sancak bulunan Seyidgazi Kazası'na tabi Arabviran Köyü'ne nakil itmiş olduğu.

Tablodaki verilere bakıldığında en çok nüfus hareketinin Bozan, Alpu, Ağcahisar, Dereköy, Malıslar ve Büğdüz köylerinde yaşandığı görülmektedir. Bozan köyünde 7 hane, Alpu köyünde 6 hane, Ağcahisar, Dereköy, Malıslar ve Büğdüz köylerinde 4'er hane dışarıdan gelmiş ve bu köylerde kayıtları tutulmuştur. Kaza dışından gelen hanelerin geldikleri yerlere bakıldığında özellikle Karahisar-ı Nallu Kazası ve Ankara Eyaleti dâhilinde Yabanâbâd Kazası'ndan gelenler dikkat çekmektedir. Karahisar-ı

⁴⁷ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7850.

⁴⁸ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7861.

⁴⁹ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7862.

⁵⁰ BOA., ML. VRD. TMT. d., No: 7858.

Nallu Kazası'ndan gelen 8 hane, Yabanâbâd Kazası'ndan da 8 hanenin Eskişehir Kazası köylerine geldiği tespit edilmiştir. Yaşanılan nüfus hareketlerinin genelde köyler arasında olduğu görülmektedir. Mahallelerde fazla görülmemesinde şehir hayatının ve şartlarının zor olmasının etkili olduğu söylenebilir.

5. SONUÇ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri (ML. VRD. TMT. d.) tasnifi içerisinde yer alan ve H. 1260-1261/M. 1844-1845 yıllarına ait olan Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri ışığında, kazanın mahalle ve köylerine ait nüfus verilerinin ortaya konulmasına çalışılmıştır. Bu defterlerden alınan verilere göre 1844-1845 yıllarında Eskişehir Kazası, Hüdâvendigâr Vilayeti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığına bağlı bir kazadır. Kazanın idarî taksimatı ise şu şekilde ortaya çıkmaktadır: Eskişehir merkez kasabasında Akçağlan, Paşa, Orta, Karapınar ve Dede mahalleleri olmak üzere toplam 5 mahalle bulunmaktadır. Kazaya bağlı olarak da; Kıraçlık, Büğdüz, Kayı, Ilıca, Danişmend, Cimroz, Virancık, Karayük, Dereköy, Küplü, Kapukaya, Ağcahisar, Bozan, Bozaniç, Laçın, Muttalib, Alpu, Gündüzler, Sepedçi, Kızılcaviran, Düz, Sekiviran, Bey, Taycılar, Malıslar ve Karacaviran köyleri bulunmaktadır. 5 mahallede 933, 26 köyde 1.843 hane olmak üzere Eskişehir Kazası genelinde toplam 2.776 hanenin kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Toplam hane içerisinde 26 köy 1843 hane ile %66,4'lük bir orana sahiptir. 5 Mahalle ise 933 hane ile %33,6'lık bir orana sahiptir.

1844-1845 yıllarında Eskişehir Kazası'nın tahmini nüfusu bulmak için hane sayısını Ömer Lütfi Barkan'ın kabul ettiği "5" katsayısı ile çarpmak yoluna gidilmiştir. Buna göre, 4.665 kişiden oluşan mahalle nüfusu ve 9.215 kişiden oluşan köy nüfusu olmak üzere Eskişehir Kazası nüfusu takriben 13.880 olarak hesaplanmıştır. 4.665 nüfusu ile mahalleler %33,6 oranına sahiptir. Mahalleler içerisinde özellikle 1.930 nüfusu ve %13,90 oranıyla Paşa Mahallesi ilk sırada gelmektedir. Paşa Mahallesi'ni 1.010 nüfusu ve %7,28 oranıyla Orta Mahallesi takip etmektedir. 9.215 nüfusu ile köyler %66,4 oranına sahiptir. Köyler içerisinde 1.020 nüfusu ile Bozan köyü %7,35 oranına sahiptir. Bozan köyünü 995 nüfusu ve %7,17 oranıyla Alpu köyü takip etmektedir.

Eskişehir Kazası'nda aslen kaza dışından veya kaza içerisindeki başka bir köyden olup başka bir yerin defterine kayıt olanlar da bulunmaktadır. Elde edilen verilere bakıldığında en çok nüfus hareketinin Bozan, Alpu, Ağcahisar, Dereköy, Malıslar ve Büğdüz köylerinde yaşandığı görülmektedir. Bozan köyünde 7 hane, Alpu köyünde 6 hane, Ağcahisar, Dereköy, Malıslar ve Büğdüz köylerinde 4'er hane dışarıdan gelmiş ve bu köylerde kayıtları tutulmuştur. Kaza dışından gelen hanelerin geldikleri yerlere bakıldığında özellikle Karahisar-ı Nallu Kazası ve Ankara Eyaleti dâhilinde Yabanâbâd Kazası'ndan gelenler dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri (ML. VRD. TMT. d.);

ML.VRD.TMT.d. 7833, Kıraçlık Köyü

ML.VRD.TMT.d. 7834, Büğdüz Köyü

ML.VRD.TMT.d. 7835, Kayı Köyü

ML.VRD.TMT.d. 7836, Akçağlan Mahallesi

ML.VRD.TMT.d. 7837, Ilıca Köyü

ML.VRD.TMT.d. 7838, Paşa Mahallesi

ML.VRD.TMT.d. 7839, Danişmend Köyü

ML.VRD.TMT.d. 7840, Orta Mahalle

ML.VRD.TMT.d. 7841, Cimroz Köyü

ML.VRD.TMT.d. 7842, Virancık Köyü

- ML.VRD.TMT.d. 7843, Karayük Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7844, Dereköy Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7845, Küplü Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7846, Kapukaya Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7847, Ağcahisar Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7848, Bozan Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7849, Bozaniç Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7850, Laçın Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7851, Muttalib Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7852, Alpu Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7853, Gündüzler Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7854, Sepedçi Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7855, Kızılcaviran Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7856, Düz Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7857, Sekiviran Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7858, Karapınar Mahallesi
ML.VRD.TMT.d. 7859, Bey Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7860, Taycılar Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7861, Malıslar Köyü
ML.VRD.TMT.d. 7862, Karacaviran Köyü
ML.VRD.TMT.d. 16023, Dede Mahallesi

Kitap ve Makaleler

- Abdurrahman Vefik Sayın, (1999), *Tekâlif-i Kavaidi II*, Ankara.
- Afyoncu, Erhan, (2003), “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *TALİD*, 1/1,(2003), s. 267-286.
- Akgündüz, Ahmed- Öztürk, Said, (2000), *Darende Temettüât Defterleri*, Cilt: I-II, Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Mahir, (1990), “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989)*, İstanbul, s. 81-106.
- Barkan, Ömer Lütfi, (1940), “Türkiye’de İmparatorluk Devirleri’nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defteri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, İstanbul, s. 29-59.
- Barkan, Ömer Lütfi, (1953), “Tarihi Demografi Çalışmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul, s. 1-26.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi* (2000), İkinci Baskı, İstanbul.
- Başar, Fahmettin, (2001), “Osmanlılar’ın Karacahisarı Fethi ve Eskişehir Civarına Hakim Olmaları”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 122-123.
- Bayartan, Mehmet, (2005), “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, Sayı:13, İstanbul, s. 96-100.
- Bizbirlik, Alpay - Atar, Zafer, (2009), “XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterlerinin Yeri: Mütevelli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Dergisi*, Cilt XI, Sayı: 1, Sakarya, s. 37-57.

- Çadırcı, Musa, (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara.
- Çadırcı, Musa, (2007), *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Doğru, Halime (1992), *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, AFA Yayınları, İstanbul.
- Efe, Ayla, (2002), *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir.
- Efe, Ayla, "Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu(Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2005, s. 63-64.
- Emecen, Feridun M., (2011), *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Ergenç, Özer, (1984), "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt IV, İstanbul, s. 69-78.
- Ertin, Gaye (1994), *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Göyünç, Nejat, (1997), "Hane", *DİA.*, Cilt XV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 552-553.
- Güneş, İhsan- Yakut, Kemal, (2007), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Güran, Tevfik, (2000), "XIX. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnancık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, s. 73-94.
- İnalcık, Halil, (1960), "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dâir Vesikalar", *Bulleten*, XXIV/93, TTK Yayınları, Ankara, s. 45-102.
- J. C. Russell, (1960), "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", *JESHO*, III/1, s. 265-274.
- Karal, Enver Ziya, (1995), *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Karpat, Kemal H., (2010), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (1995), "Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bulleten*, LIX, Sayı: 225, s. 395-412.
- M.A. Cook, (1972), *Population Pressure İn Rural Anatolia(1400-1600)*, London.
- Mc Gowan, (1969), "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, I, s. 139-196.
- Oğuzoğlu, Yusuf- Emecen, Feridun, (1995), "Eskişehir", *DİA.*, Cilt XI, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 398-401.
- Ortaylı, İlber, (2011), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Said, "Temettuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 4-5, 2000, s. 537-591. Sait Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *TALİD*, 1/1, (2003), s. 287-304.
- Öz, Mehmet, (2010), "Tahrir Maddesi", *DİA.*, Cilt: IXL, İstanbul, s. 425-429.
- Serin, Mustafa, (1998), "Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuat Defterleri", *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998*, Ankara, s. 717-728.
- Sümer, Faruk, (1997), "Kayı", *İA.*, Cilt VI, MEB Yayınları, İstanbul, s. 459-462.
- Şener, Abdüllatif, (1990), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret yayınları, İstanbul.
- Tunçdilek, Necdet, (1957), "Eskişehir ve Tekâmülü", *İ.Ü.C.E. Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 8, İstanbul, s. 35-47.